

Güney Kazakistan Eyaletindeki Orta Çağ Şehirlerinin Gelişmesine Coğrafi Ortamın Etkisi

*The Influence of Geographical space on the Development of Middle-Aged Towns in the
Province of The Southern Kazakhstan*

Aldabergenova Möldir *

Özet

Güney Kazakistan bölgesinde bulunan ortaçağ şehirler çevre tarafından her türlü etki altında kalmıştır. Bu konu üzerinde durmadan önce adı geçen bölgenin coğrafi koşulları tanımlanmalıdır. Güneyinde Kazakistan geniş bir yüzölçümüne sahip olup, bir kaç arkeolojik ve tarihi bölgeye bölünür ve her kısmı kendine has özelliklere sahiptir. Bu özellikleri araştırırken aynı zamanda şehirlerin gelişmesini de keşfetmiş oluruz (şehir fonksiyonu, şehirlerde ziraatın gelişmesi, halkın oturma durumları, şehirlerin sosyal ve ekonomik gelişmesi).

Anahtar kelimeler: Güney Kazakistan, şehirler, şehir fonksiyonu, şehirlerde ziraatın gelişmesi

Summary

Situated on the territory of the Southern Kazakhstan of middle – aged towns are constantly influenced by geographical space. The geographical conditions of the region are described in this article. The Southern Kazakhstan has a vast territory and is divided on some archeological and historical complexes. Investigating these complexes the development of towns is studied (functions of towns, agrarisation of towns, living conditions of citizens, and social and economical development of towns).

Keywords: Southern Kazakhstan, towns, functions of towns, agrarisation of towns.

Şehirlerin meydana gelmesine ve gelişmesine coğrafi ortamın nasıl etki ettiği konusu üzerinde durmadan evvel öncelikle bu bölgenin doğal-coğrafik durumuna az da olsa değinilmesi gerekir. Güney Kazakistan Eyaleti, yüzölçümü bakımından geniş bir alana sahiptir ve kendine mahsus özellikleri olan arkeolojik, kültürel ve tarihi etnografik bir bütün oluşturmaktadır. Bu geniş bölgeyi bir bütün olarak incelemeye imkan sağlayan etkenlerden biri de bu topraklarda dağılırarak adeta inci gibi meydana gelen ve şekillenen şehir ve köylerdir. Güney Kazakistan Eyaleti'nin coğrafik durumunu araştırmak, incelenmekte olan bölgenin sosyal ve iktisadi yönden nasıl geliştiğini, geleneksel yaşam tarzının nasıl şekillendiğini ve öncelikle şehirlerin nasıl ortaya çıktığını ve geliştiğini incelemeye imkân sağlayacaktır.

* Arş. Görv.; Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi – Türkistan / Kazakistan.

Ülkenin Güney-Doğusu ve merkez kısmı, Talas Alatau'nun batı kollarını, Karcantau ve Ögem sıradağları ile Karatau'ı içine alır. Step kısmı ise Doğusunda Betpakdala ile Moyinkum'u, Güney-Batısında Kızılkum'u, Güneyinde Mırzaşöl'ü ve Şardara bozkırlarını kapsamaktadır. Bölge, doğal şartlara göre birkaç fiziksel ve coğrafi bölgelere ayrılır. Bu bölgeleri sınıflandırırken sadece bölgenin doğal özellikleri değil, bunun yanısıra burada yaşayan halkın meşgul olduğu işler de dikkate alınır. Çünkü bölgenin sosyal, ekonomik ve diğer alanlardaki gelişmesini, sadece insanlar sağlayabilir. Tarihi süreçte farklı aşamalardan geçerek gelişen bu bölgede doğal şartlarla insanların yaşayış tarzlarını bir birinden ayrı incelemek mümkün değildir. Ayrıca şehirlerin gelişmesi hakkında araştırma yapılırken bölgenin ikliminin de incelenmesi gerekir. Bölgedeki akarsular, Sirderya ve Şu vadisine dâhildir. Doğal şartların Orta Asya'ya benzerlik göstermesine rağmen hava durumundaki ani değişmelerle kendine has özellikler gösterir. Bölgede tamamen karasal iklim hâkimdir. Kış mevsiminde günler kısadır, çok az kar yağışı olur ve kısa zamanda erir. Yazları sıcak ve kurudur. Yağışın yıllık orta miktarı 150-160 mm olup, kuzeye doğru inildikçe bu miktar daha da azalır, dağlarda ise bu miktar 1000 mm'ye kadar çoğalır. Denizden 500-1000 metre yükseklikte yer alan dağ etekleri, yaşam koşulları açısından daha uygundur. Dolayısıyla bu kısımlarda yerleşim yerleri daha yoğundur. Dağlık bölgelerdeki siyah ve koyu kahverenkli topraklar, sulamalı ekincilik, meyve-sebze ve üzüm yetiştiriciliği için çok uygundur.¹

Güney Kazakistan bölgesinin çoğu kısmı, bozkır ve çölden oluşmaktadır. Dolayısıyla bölgedeki akarsulardan yararlanarak geliştirilecek sulama sistemiyle çiftçilikten çok gelir elde edilebilir. Bu nedenle, eskiden çiftçilik nehir boylarında iyi gelişmiştir.

Coğrafi yapıyı tarihi yönden analize etmek amacıyla bölgenin doğal ve coğrafi özelliklerini yazılı kaynaklardan araştırdığımızda aşağıdaki bilgilere ulaştık. Güney Kazakistan bölgesinin yaşama elverişli iklimi ve orada kurulan şehirler hakkında eski kaynaklarda çok bilgi vardır. Örneğin, *Mihman-name-i Buhara* adlı eserin müellifi, Sirderya civarı ile Sauran, Sayram vilayetlerinde bulunarak, oraların ikliminin yaşamaya çok elverişli olduğundan bahsetmiştir.²

Bu bölgede ekini sulamak için su kaynaklarının ve işlemeye uygun arazilerin çokluğu, sanatçıların yaptıklarını tüketen şehir kenarında halkın bulunması gibi sebeplerin tümü, Kazakistan'ın güneyinde şehir kültürünün gelişmesine neden olmuştur. Şehrin gelişmesine neden olan olgulardan birisi de su kaynaklarının çokluğudur. Büyük nehirler, Sirderya ve onun kolları olan Keles ile Arıs'tır. Bölgenin Kuzey kısmından Şu nehrinin aşağı kısmı geçmektedir. Oturar vahası hakkında bize ortaçağ yazarları birçok eser bırakmıştır. Örneğin, Ruzbihan Sirderya hakkında şöyle bilgi vermektedir: "Nehir 300 taş mesafede akarak, Karakum'ın kumlarında kaybolur. Nehrin kenarı çeşitli ot ve kamışlarla doludur. Denizden ekini sulamak amacıyla faydalanılacak birçok kanal yapılmıştır. Dünyada buna benzer nehir bulunmamaktadır. Bununla birlikte küçük nehirlerin de sayısı çoktur, onların çoğu dağlardan gelir ve ekini sulamaya kullanılır."³

¹ Semenova, M. İ., *Priroda i hozyaystva Yujno-Kazahstanskoy oblasti*, Alma-Ata, 1959, s.121-122.

² Pişulina, K. A., *Yugo-Vostochniy Kazahstan v seredine XI-naçale XVI vv.: (Voprosy političeskoj i sotsialno-ekonomičeskoj istorii)*, Alma-Ata, 1977, s.456.

³ Pişulina K.A., *Prisırdarinskie goroda i ih znaçenie v istorii Kazahskih hanstv v XV-XVII vv.: (Voprosy političeskoj i sotsialno-ekonomičeskoj istorii)*, Alma-Ata, 1969, s. 214.

Bahsi geçen şehirlerde yapılan arkeolojik araştırmalar, şehir ahalisinin yaşamı, yaşam seviyesi ve evleri hakkında bilgi verir. Bu bilgiler sayesinde coğrafik ortamın şehirlerin gelişmesine olan etkisini tespit etmek mümkündür. Şehir ahalisinin yaşamında ziraat büyük önem kazanmıştır. Ziraat yapılan alanları şöyle sınıflandırmak mümkündür:

- 1) İnsanın çiftçilik amacıyla şekillendirdiği sulamalı yerler (suni sulama);
- 2) Doğal yolla sulanan yerler (doğal sulama).

Bizim incelediğimiz bölgede çoğunlukla insan emeği ile sulanarak yapılan tarım, büyük öneme sahiptir. Sulamalı çiftçilik, doğal şartların etkisiyle oluşmasına rağmen, öncelikle şehirlerin gelişmesinin yüksek seviyesinin bir göstergesidir.⁴ Orta çağda Güney Kazakistan şehirlerinde sulamalı çiftçiliğin iki çeşidi de kullanılır. Kaynakların verdiği bilgiye göre, şehir ahalisinin şehir dışında yazın göç edeceği ve işleyeceği arazisi olmuştur. Kaynaklarda Sırderya boylarında yerleşen şehirlerdeki tarım ve halkın su temin ettiği kanallar detaylı biçimde anlatılmıştır. Bunun yanında nehir sularını kullanmayan şehirler de vardır. Örneğin, Sauran şehri ve civarındaki bahçeler *kariz* adı verilen kanallar vasıtasıyla sulandırılmıştır. Kariz kalıntıları, Mirtöbe yakınından başlayarak Sauran yakınındaki çiftliklere kadar ulaşmıştır. Su kuyuları iyi bir şekilde korunmamıştır. Onlar, kazma ve temizleme sırasında çıkan toprak (kuyu etrafına dökülmüştür) tepecikleri yardımıyla tespit edilebilir. Vasifi'nin yazdığına göre, karizleri, şehre Mır-arab (Mir-arab) adlı yerli din adamı hediye ederek, karizin pınarına kale yaptırmıştır. Bu kalenin Mirtöbe kalesi olma ihtimali vardır. Mır (Mir) atamasından Mir-Arab'ın adı saklanmıştır. Zaynuddin Vasifi'ye göre, "Karizin başı şehirden bir fersah uzaklıktadır." Karizlerin başına su depoları yerleştirilmiştir. Kariz ile sulandırılan arazilerde üzümlükler ile ziraat amaçlı yapılar ve bahçeler bulunur. Çiftçilik Güney bölgelerinin çoğunda sulamalı olmuştur.⁵ Sırderya yakınındaki bölgelerin ekin yerleri kanallara ayrılmış sistem şeklinde şekillenmiştir. Arkeolojik kazı işlerinin neticesine göre, XV-XVII. yy.'da Otırar vahasının ana inşaatı Arıs'ta yerleşmiştir. 40 km. kadar Temir-Arık suyu ile donatılmıştır. Vakıf belgelerine göre, Türkistan bölgesinin yerleri pınar ve dağ nehirlerinden çekilen kanallar yardımıyla sulandırılmıştır.⁶ İbn Ruzbihan'a göre, Sıganak yakınında ekinlikler Karatau'dan ve Sırderya'dan çıkan nehirlerin ırmaklarıyla sulanmıştır. Sıganak belgelerinde onların adları geçmiştir: Kızıltal, Çikil-Torğay, Ordakent, Jolak, Arslanı, Toktamis, Haraş ve Hisarşık. Dağ eteklerindeki bölgeler ise ekini sulamak için dağ nehirlerinden yararlanmışlardır.

Sayram yakınında sürülecek olan tarlalar da olmuştur. Onları sulamak için Aksu, Sayramsı ve Bögen ırmaklarından su alınmıştır. Yazılı kaynaklarda Sayram'da buğday, yulaf, arpa yetiştirildiği hakkında bilgiler vardır. Ruzbihan'ın bildirdiği gibi, Sayram, Muhammed Şeybani Han'ın ordusuna buğday temin etmiştir.⁷

Güney Kazakistan bölgesinde şehirlerin çok oluşunun bir sebebi de işlemeye ve çiftçiliğe elverişli olan alanların çok bulunmasıdır. Bu konuda orta çağ yazarlarının bir çoğu malumat vermiştir. İbn Ruzbihan, Vasifi ve Hafız Tanış da Yası, Sıganak, Sayram ve Sauran,

⁴ Rassudova, R.Y., *Estestvennie usloviya i sistema hozyaystvenno-sotsialnih otnoşenii v pozdnefeodalny period istorii narodov Sredney Azii*, Rol geografičeskogo faktora v istorii dokapitalističeskikh obşestv, Leningrad, 1984, s.262

⁵ Baypakov, K. M., Eleuov, M., *Ortağasırlık Sauran. Srednevekoviy Sauran*, Türkistan, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Ün., Turan basımevi, 2004, s. 50.

⁶ *İstoria kazahskoy SSR (Kazak SSC Tarihi)*, Nauka Yay., Alma-Ata, 1979.

⁷ Baypakov, K. M., Taymaganbetov, C. K., Cumaganbetov, T., *Arheologiya Kazahstana*, Almatı, 1993, s.362.

geniş çiftçilik eyaletlerinin merkezi olup, onlara gıda ve buğday temin ettiğiinden söz etmiştir.⁸ Sırderya yakınındaki şehirlerin yarı ziraate dayalı özelliği hakkında sadece ondaki geniş ekincilik yerlerinin mevcut olması değil, bununla birlikte şehir ahalisinin çiftçilikle uğraşması da kanıt olabilir. El-Makdisi'ye göre; "Juvikat'tan Taraz'a kadar olan yerler, insanların mekanı ve otlaklardır." Bununla birlikte Taraz şehri hakkında şu düşünceyi bildirmektedir: "Taraz gölgeli bahçelere dolu, Talas nehrinin boyunda yerleşen Atlah şehrinin çevresi bahçeler ve üzümlüklere doludur." Çinli yazar Syuan-Szyan, Sayram şehri hakkında şöyle bilgi vermektedir: "Bu bölgenin toprağı çok verimlidir. Orada her türlü bahçeler ve ormanlar bulunmaktadır." Sayram hakkında Ruzbihan da; "Bu şehir güzel ve nefse rahatlık verir. Bu ova bozkırda yerleşmiştir, dolayısıyla havası temizdir ve canı rahatlandırır. Onun civarında yabani keçiler otlar ve çeşitli ağaçlar yetişir. Şehrin etrafı çok sağlam kale ile çevrilmiştir. Oranın ahali alçak gönüllülüğüyle meşhurdur." diye bilgi vermektedir. El-Makdisi İsfidcab şehrini betimleyen şu sözleri dile getirmektedir: "Orada çeşitli meyveler yetişir ve oranın ahali yerin hasil vermemesinin ne olduğunu bile bilmiyorlar". Coğrafyacı Yakut ise İsfidcab hakkında şöyle diyor: "Allah'ın en canlı hem de güzel yerlerinden biridir, orada ağaçlar, akarsular ve güzel bahçeler çok bulunur".

Arıs nehrinin orta kısımlarında yerleşen Subaniken şehri hakkında *Hududu'l-Alem* adlı coğrafya kitabında şöyle bilgiler bulunmaktadır: "Subaniket yaşam için uygun ve güzelleşen, zengin şehirdir."⁹ Ruzbihan XVI. yüzyıldaki Sauran şehri hakkında şöyle diyor: "Olağanüstü güzel şehirdir. O açık ve düz yere kurulmuştur. Şehir aydın, havası temiz, cana sevinç ve güç veriyor... Tüm bölgeler çeşitli yeşilliklerden ve ağaçlardan ibarettir. Şehir yüksek kale ile çevrilmiştir. Onun dışında hendeğı vardır."¹⁰ Bu bilgilerin tümü Kazakistan'ın güney bölgesinin tarihi coğrafyasının hiçbir zaman büyük bir değişikliğe uğramadığını gösteriyor. Yerli halkın uğraştığı ziraat hakkındaki bilgiler, halktan toplanan toprak vergisi (*harac*) yardımıyla tespit edilebilir. Şehir ahalisinin ödemek zorunda olduğu toprak vergileri şunlardan ibarettir: "Mardigar (sulama sistemini kurmak ve onu olduğu gibi saklamak için alınan vergi) ve tagar (askere yiyecek olarak alınan vergi türü)."¹¹ Şehirlerin zirai özelliği ile halkın çiftçiliğinin belirginleşmesini onların yaşadığı ev inşaatlarının değişikliğinden öğrenebiliriz. Evlerdeki koyun besleme yerlerinin bölünmesi ve bununla birlikte buğday ve ziraat ürünlerini saklayacak depolarının olması şehrin zirai yönden geliştiği konusunda kanıtlar olarak kabul edilebilir.¹²

Sonuç olarak coğrafi yapı, bölgenin çiftçilik, iktisadi ve sosyal yönden gelişmesindeki önemli faktörlerden biridir. Dolayısıyla öncelikle coğrafi ortam ile çiftçiliği, yine coğrafi ortam ile şehirlerin meydana gelmesini ve şekillenmesini ve gelişmesini birbirinden ayrı görmek mümkün değildir. Hangi devirde olursa olsun onlar, bir birini değişikliğe uğratan veya birbirini tamamlayan sistemlerden biridir.

⁸ Pişulina, K. A., Pismenniyev vostochniyev istochniki o *Prisirdarinskikh gorodakh Kazahstana XIV-XVII vv., Srednevekovaya gorodskaya kultura Kazahstana i Sredney Azii*, Nauka KazSSR Yay., Alma-Ata, 1983, s.210.

⁹ Ageeva, E. İ., Patsevich, G. İ., *Iz istorii osedlkh poselenii i gorodov Yujnogo Kazahstana*, Trudy instituta istorii arheologii i etnografii AN KazSSR, c. 5, Alma-Ata, s.295.

¹⁰ Baypakov, K. M., Eleuov, M., **a.g.e.**, s. 50.

¹¹ Baypakov, K. M., Taymaganbetov, C. K., Cumaganbetov, T., *Arheologiya Kazahstana*, Almaty, 1993, s.362.

¹² Baypakov, K. M., Voyakin, D. A., Akilbek, S. Ş., Antonov, M. A., Sorokin, D. V., *Istoriçeskaya geografiya Otrara i Otrarskogo oazisa: osnova sohraneniya i zaşity*, Kazakistan Respublikasının Ulttik Gılım Akademiasının habarları, Seria Obşestvennyh nauk, Otv. Red. A. Z. Kamalidenova, Almaty, 2006.

KAYNAKLAR

1. AGEEVA, E. İ., PATSEVIÇ, G. İ., *İz İstorii Osedlih Poselenii i Gorodov Yujnogo Kazahstana, Trudy İnstituta İstorii Arheologii i Etnografii AN KazSSR*, c. 5, Alma-Ata.
2. BAYPAKOV, K. M., ELEUOV, M., *Ortağasırlık Sauran. Srednevekoviy Sauran*, Türkistan, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Ün., Turan basımevi, 2004.
3. BAYPAKOV, K. M., TAYMAGANBETOV, C. K., CUMAGANBETOV, T., *Arheologiya Kazahstana*, Almatı, 1993.
4. BAYPAKOV, K. M., VOYAKIN, D. A., AKILBEK, S. Ş., ANTONOV, M. A., SOROKIN, D. V., *İstoriçeskaya Geografya Otrara i Otrarskogo Oazisa: Osnova Sohraneniya i Zaşity, Kazakstan Respublikasının Ultık Ğılım Akademiasının Habarlari*, Seria Obşestvennyh Nauk, Otv. Red. A. Z. Kamalidenova, Almatı, 2006.
5. *İstoria kazahskoy SSR*, Nauka Yay., Alma-Ata, 1979.
6. PIŞULINA, K. A., Pismenniye Vostoçniye İstoçniki o *Prisirdarinskih Gorodah Kazahstana XIV-XVII vv.*, *Srednevekovaya Gorodskaya Kultura Kazakstana i Sredney Azii*, Nauka KazSSR Yay., Alma-Ata, 1983.
7. _____, *Prisirdarinskie Goroda i İh Znaçenie v İstorii Kazahskih Hanstv v XV-XVII vv.*, (*Voprosy Politıçeskoy i Sotsialno-Ekonomiçeskoy İstorii*), Alma-Ata, 1969.
8. _____, *Yugo-Vostoçnyy Kazahstan v Seredine XI-naçale XVI vv.: (Voprosy Politıçeskoy i Sotsialno-Ekonomiçeskoy İstorii)*, Alma-Ata, 1977.
9. RASSUDOVA, R.Y., *Estestvennie Usloviya i Sistema Hozyaystvenno-Sotsialnih Otnoşenii v Pozdnefeodalny Period İstorii Narodov Sredney Azii, Rol Geografiçeskogo Faktora v İstorii Dokapitalistiçeskih Obşestv*, Leningrad, 1984.
10. SEMENOVA, M. İ., *Priroda i Hozyaystva Yujno-Kazahstanskoy Oblasti*, Alma-Ata, 1959.